

ХОРОВІ КОЛЕКТИВИ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА: СПРОБА АНАЛІЗУ ДІЯЛЬНОСТІ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Карпенко Євген Віталійович,

доцент кафедри сценічного мистецтва, естради та методики режисерування
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
ORCID: 0000-0002-4867-9986

У статті автор робить спробу аналізу діяльності хорових колективів Навчально-наукового інституту культури і мистецтв Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка – Народної хорової капели й жіночого хору – протягом майже сорока років існування колективів.

Проблема дослідження полягає в необхідності вдосконалення традиційних загальновідомих методик викладання хорового співу як в умовах офлайн освіти, так і в період дистанційних занять і воєнного стану.

Мета дослідження – аналіз специфіки функціонування хорових колективів Навчально-наукового інституту культури і мистецтв Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка в історичному ракурсі й формування рекомендацій стосовно підвищення ефективності навчально-виховного процесу та активізації спонукального мотиву до навчання в здобувачів освіти.

Завдання дослідження: а) аналіз творчої діяльності Народної академічної хорової капели Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка як мистецького еталона; б) усвідомлення головних завдань, які стоять перед навчальним колективом, на прикладі вивчення особливостей етапів розвитку жіночого хору Навчально-наукового інституту культури і мистецтв Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

У процесі дослідження розвитку хорової справи Навчально-наукового інституту культури і мистецтв Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка застосовували методи аналізу, синтезу, спостереження, порівняння.

У процесі дослідження діяльності хорових колективів Навчально-наукового інституту культури і мистецтв Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка проаналізовано роль навчального хору в процесі створення мистецького взірця, а також значення самостійної роботи студентів з хоровим колективом для формування професійних навичок майбутнього керівника хору.

Таким чином, навчальний хоровий колектив має вирішувати два головні завдання: залучати здобувачів освіти до виконавської діяльності на високому професійному рівні й виховувати майбутніх керівників хорових колективів через самостійну практичну роботу з хором.

Раціональний розподіл навчального часу на заняттях хорового класу може бути таким: до 40% репетиційного часу доречно присвятити практичній роботі студентів, а 60% заняття працюватиме викладач.

Ключові слова: навчальний хор, практична робота з хором, створення виконавського еталона, диригентські компетенції, дистанційна освіта.

Karpenko Yevhen. Choir groups of the Educational and Scientific Institute of Culture and Arts of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko: an attempt to analyze the activity in a historical aspect

In the article, the author attempts to analyze the activities of the choral collectives of the Educational and Scientific Institute of Culture and Arts of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko: the People's Choir Chapel and the Women's Choir during the almost forty years of the collectives' existence.

The problem of the research is the need to improve the traditional well-known methods of teaching choral singing, both in the conditions of off-line education and in the period of remote classes and martial law.

The purpose of the study is to analyze the specifics of the functioning of choral groups of the Educational and Scientific Institute of Culture and Arts of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko in a historical perspective and to formulate recommendations regarding the improvement of the effectiveness of the educational process and the activation of the motivation to study among students.

Research objectives: a) analysis of the creative activity of the People's Academic Choral Chapel of the Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, as an artistic standard; b) awareness of the main tasks facing the educational team on the example of the study of the specific stages of the development of the women's choir of the Educational and Scientific Institute of Culture and Arts of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko.

In the process of researching the development of the choral business of the Educational and Scientific Institute of Culture and Arts of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko used the methods of analysis, synthesis, observation, and comparison.

In the process of researching the activity of choral teams of the Educational and Scientific Institute of Culture and Arts of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, the following was analysed the role of the educational choir in the process of creating an artistic model, and also the importance of students' independent work with the choir for the formation of professional skills of the future choir leader.

Thus, the educational choir must solve two main tasks: involve students in executive activities at a high professional level and educate future leaders of choral groups through independent practical work with the choir.

The rational distribution of study time in choral class classes can be as follows: up to 40% of the rehearsal time should be devoted to the students' practical work, and 60% of the class will be worked by the teacher.

Key words: educational choir, practical work with the choir, creation of a performance standard, conducting competencies, distance education.

Вступ. Хоровий спів із давніх-давен був візитною карткою української культури. Українське народне багатоголосся дивувало слухачів і дослідників красою звучання, багатством імпровізаційних оновлень. «Хорове мистецтво, яке належить до найвищих досягнень українського народу в царині духовності, упродовж багатьох століть і в наші дні сприяє утвердженню високих морально-етичних принципів, любові до ближнього, ідеалів добра і злагоди в суспільстві» [8, с. 74]. Тож розвиток української культури на сучасному етапі, безумовно, має передбачати підтримку діяльності хорових колективів – професійних, аматорських і навчальних.

Варто зауважити, що саме навчальні хорові колективи сприяють генерації нових кадрів співаків хору й хормейстерів, здатних відроджувати й розвивати хорове мистецтво. Тут не варто принципово розрізняти колективи консерваторій, коледжів і педагогічних навчальних закладів. Зокрема, педагогічні університети, які продовжують готувати вчителів музичного мистецтва, часто забезпечують хормейстерськими кадрами не тільки загальноосвітні школи, а й заклади культури.

Сьогодні, запровадивши фахову підготовку хорових диригентів, педагогічні університети отримали можливість подальшого розвитку власних хорів, хоча, звичайно, на перешкоді стали пандемія коронавірусу та війна в Україні. Проте необхідно намагатися зберегти й примножити напрацювання хорової справи в країні. Студенти мають прагнути зустріти майбутній мир готовими до наполегливої творчої праці, не сумніваючись, що для музикантів-хормейстерів відкриється широке поле діяльності.

Проблема дослідження полягає в необхідності вдосконалення традиційних загальновідомих методик викладання хорового співу як в умовах офлайн освіти, так і в період дистанційних занять і воєнного стану. Необхідним елементом педагогічних пошуків має бути аналіз діяльності хорових колективів НН інституту культури і мистецтв Сумського державного педагогічного університету протягом майже сорокарічного терміну їхнього існування й формування явища здобувачів освіти про перспективи майбутньої професійної діяльності, що сприятиме активізації спонукального мотиву до навчання.

Мета дослідження – аналіз специфіки функціонування хорових колективів ННІ культури і мистецтв Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка в історичному ракурсі й формування рекомендацій стосовно підвищення ефективності навчально-виховного процесу та активізації спонукального мотиву до навчання в здобувачів освіти.

У наукових публікаціях, які з'явилися в останній час, автори підкреслюють важливість розвитку хорового мистецтва в Україні. Л.В. Качуринець підкреслює: «Генеza української музичної культури тісно пов'язана з хоровим мистецтвом, бо хоровий спів – вагоме надбання в царині духовності народу» [6, с. 211].

Водночас значна частина авторів підкреслює, що в умовах карантину, війни й дистанційного навчання

хорові колективи зазнають великих труднощів у роботі. Т.Д. Пухальський наголошує, що «навіть досконале знання теорії та методики роботи не може замінити студенту вмінь, навичок і досвіду виконавської діяльності, здобутих у живому спілкуванні з хоровим колективом у ролі керівника чи хориста, на індивідуальних практичних заняттях з основного музичного інструменту, постановки голосу та хорового диригування у ролі виконавця» [3, с. 99].

Низка авторів намагається розвивати методику роботи хорових колективів, яка може бути застосованою в мирний час (О.М. Марач, М.І. Шурдак, А.В. Бондаренко). Разом із тим Т.І. Головачук та І.З. Адамова стверджують: «Дистанційна форма навчання дає можливість створення систем масового безперервного самонавчання, загального обміну інформацією. Саме це може найбільш адекватно і гнучко реагувати на потреби суспільства щодо підготовки високопрофесійних фахівців» [4, с. 3].

Аналіз публікацій переконує, що необхідність удосконалення підходів до роботи з навчальними хоровими колективами є вельми актуальною. У таких підходах має відбиватися реальна можливість застосування різних методик, тих або інших форм навчання з усіма їх перевагами й недоліками.

Завдання дослідження: а) аналіз творчої діяльності Народної академічної хорової капели Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка як мистецького еталона; б) усвідомлення головних завдань, які стоять перед навчальним колективом на прикладі вивчення особливостей етапів розвитку жіночого хору ННІ культури і мистецтв СумДПУ імені А.С. Макаренка.

Матеріали та методи. У процесі дослідження розвитку хорової справи ННІ культури і мистецтв СумДПУ імені А.С. Макаренка застосовували методи аналізу, синтезу, спостереження, порівняння.

Аналіз творчої діяльності Народної академічної хорової капели Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка як мистецького еталона

Творча діяльність Народної академічної хорової капели Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка (керівник – заслужений діяч мистецтв, професор І.П. Заболотний, хормейстери – старший викладач О.І. Івченко, викладач Т.В. Матвієнко, провідний концертмейстер – канд. пед. наук, доцент М.Б. Петренко) є яскравою сторінкою на тлі культурного ландшафту Сумщини. Можна сміливо стверджувати, що значення такої діяльності виходить за межі регіонального, бо географія концертних, фестивальних і конкурсних виступів колективу дуже широка: це й Лланголлен в Уельсі, це й Київ, і Львів, Тульчин, міста Сумської області. Капела – неодноразовий лауреат конкурсів ім. М. Леонтовича в Києві, фестивалю-конкурсу в Лланголлені (III місце), першого фестивалю хорового мистецтва у Львові. Тож колектив тривалий час демонструє стабільно високий рівень виконавської культури й майстерності.

Потужний злет капели пов'язаний з ім'ям Івана Петровича Заболотного – випускника Харківського інституту мистецтв імені І.П. Котляревського. Аналізуючи особливості творчого шляху капели та її керівника, необхідно з'ясувати ті об'єктивні й суб'єктивні передумови, які спричинили піднесення творчого рівня й активності капели та вивчити особливості методики роботи з хором її керівника І.П. Заболотного.

Капелу створено в 1984 році передусім як колектив, який здатний не тільки нести високе мистецтво до широкого загалу, а й такий, що створює мистецький узір для здобувачів вищої освіти.

У процесі творчої діяльності І.П. Заболотний доходить висновку, що правильне звукоутворення, якість звуку головне в хоровій практиці. Звичайно, він не нехтує виразністю виконання, підбором репертуару, проте все ясніше стає розуміння принципу головного ланцюга: заради повноцінного звучання можна тимчасово жертвувати іншими компонентами хорової роботи.

Навчаючи студентів, І.П. Заболотний неодноразово наголошував на важливості розвитку вокального слуху: «Сутність вокального слуху полягає в умінні розпізнавати усвідомлений процес звукоутворення» [5, с. 62].

Роботу над якістю звукоутворення хормейстер вважає головним кільцем ланцюга, тягнучи за який, можна витягти весь ланцюг. Вищесказане дає змогу зробити такі висновки стосовно рис методики роботи заслуженого діяча мистецтв, професора І.П. Заболотного:

- елементи методики знайомі хормейстерам, проте його ефективність, безумовно, полягає в раціональному поєднанні цих елементів;
- активний, проте економний видих: усе повітря перетворюється у звук;
- співак «тягне звук до себе – продовжує стан вдику»;
- резонування відчувається в потилиці, а не лише в «масці»;
- головною особливістю методу І.П. Заболотного є презумпція правильного звукоутворення. Заради цього він готовий тимчасово «жертвувати» іншими аспектами хорової роботи;
- допомагає також уміння чудово зібратися на сцені: хвилювання ніби додає сил і цей упевнено-піднесений стан передається хористам;
- велике значення для успішної роботи хорового колективу має правильно сформований репертуар;
- доброзичлива, ділова атмосфера в хорі – передумова творчих успіхів.

Аналізуючи діяльність народної хорової капели НН інституту культури і мистецтв, варто зробити такі висновки.

Репетиції капели проходили переважно під керівництвом професора І.П. Заболотного, що дало змогу досить швидко оновлювати репертуар, вивчаючи складні твори, такі як «Саят-Нова» Г.М. Ахіняна, «Реквієм» В.А. Моцарта, «Меса-танго» М. Палмері й інших.

Водночас можна звернути увагу на досить обмежений термін, який виділяють студентам-випускникам для самостійної роботи з хором.

Усвідомлення головних завдань, які стоять перед навчальним колективом, на прикладі вивчення особливостей етапів розвитку жіночого хору ННІ культури і мистецтв СумДПУ імені А.С. Макаренка

Жіночий хор НН інституту культури і мистецтв (керівник – доцент Є.В. Карпенко, хормейстери – канд. пед. наук, доцент Н.В. Стефіна, викладач Ю.Д. Гавриленко, провідний концертмейстер – О.І. Ігнатівська) виріс із хору шкільної пісні, який створений в 1984 році водночас із мішаною капелою, яка в майбутньому здобула звання народної. У той час існував ще один жіночий хор під орудою старшого викладача Л.Ф. Пушкар. Прагнення того, щоб навчальний хор був яскравою концертною одиницею, ніколи не було самоціллю. Проте Т.В. Гарбуз, Т.В. Потапчук у статті «Вокально-хорова робота в процесі підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва в сучасній вищій школі» зауважують: «Студент-музикант повинен виховуватись у високопрофесійному колективі з усіма ознаками кваліфікованої оцінки» [3, с. 57]. Водночас студенти гостро потребували хорової лабораторії, де б існувала можливість набувати й удосконалювати практичні диригентські навички.

Капелла під керівництвом заслуженого діяча мистецтв, професора І.П. Заболотного здебільшого вирішувала питання художньо-естетичного виховання студентів, створювала певний мистецький еталон. Колектив досить інтенсивно концертував, брав участь і перемагав у конкурсах. Хор шкільної пісні, незважаючи на дещо обмежений склад, теж здійснював певну концертно-просвітницьку роботу, виступаючи перед учнями загальноосвітніх шкіл міста Суми. При цьому близько половини репетиційного часу віддавалося для самостійної роботи студентів.

В останні роки хори стали отримувати поповнення вельми різноманітне як за манерою співу, так і за рівнем музичної підготовки. У цей час уже існувало два хори: Народна хорова капела та жіночий хор. До жіночого хору влилися естрадні й академічні співаки, майбутні вчителі музики, а також хорові диригенти. Частина учасників хору (переважно серед майбутніх естрадних співаків) мала слабку музично-теоретичну підготовку, розучувала партії переважно на слух. Проте розуміння того, що хор мусить мати єдину манеру звуковидобування, допомогло подолати проблему створення однорідного тембрового ансамблю.

Кількість занять хору залишалася обмеженою – два рази на тиждень. Якщо в консерваторіях передбачено чотири заняття хору на тиждень і одне з них виділяється для самостійної роботи студентів, то в межах педагогічного навчального закладу такої можливості немає. Доводилося йти емпіричним шляхом і знаходити певний баланс між наданням здобувачам освіти практичних навичок роботи з хором і відтворенням еталонних зразків живого виконання, які міг підготувати викладач. Частка самостійної роботи студентів на заняттях жіночого хору під керівництвом Є.В. Карпенка коливалася від 30 до 40 процентів від загального часу аудиторних занять.

На початку 2000-х років концертно-конкурсна діяльність жіночого хору активізується. Колектив став неодноразовим переможцем регіонального фестивалю-конкурсу «Введенські пісенспіви» (Суми, 2002-2004), посів І місце на конкурсі «Мозаїка пісень» (Суми, 2019) і І місце на Міжнародному вокальному та хоровому конкурсі «Vokal-Art» (Ужгород, 2023). Також хор виборов І місце на міжнародному полікультурному фестивалі-конкурсі «Переяславський дивограй» (Переяслав, 2023) Творчі досягнення колективу свідчать про покращення рівня естетичного виховання хористів, про створення певного виконавського еталону, якого можна в подальшому прагнути випускникам. Разом із тим студенти старших курсів (майбутні вчителі музики й хормейстери) мають можливість систематично здобувати та удосконалювати навички самостійної роботи з хором.

Результати. У процесі дослідження діяльності хорових колективів НН інституту культури і мистецтв Сумського державного педагогічного інституту імені А.С. Макаренка проаналізовано роль навчального хору в процесі створення мистецького взірця та значення самостійної роботи студентів із хоровим колективом для формування професійних навичок майбутнього керівника хору.

Порівняльний аналіз результатів багаторічних спостережень за діяльністю хорових колективів, а також за професійним шляхом випускників НН інституту культури і мистецтв дає змогу зробити такі **висновки**.

Навчальний хоровий колектив має вирішувати два головні завдання: залучати здобувачів освіти до вико-

навської діяльності на високому професійному рівні й виховувати майбутніх керівників хорових колективів через самостійну практичну роботу з хором.

Раціональний розподіл навчального часу на заняття хорового класу може бути таким: до 40% репетиційного часу доречно присвятити практичній роботі студентів, а 60% заняття працюватиме викладач.

Звичайно, у періоди підготовки концертних виступів, конкурсів, державних екзаменів розподіл навчального часу може змінюватися в той або ж інший бік. Збільшення частки самостійної роботи студентів негативно впливає на виконавський рівень хорового колективу. Позбавлення студентів можливості систематично вдосконалювати хормейстерські навички шляхом роботи з хоровим колективом негативно впливає на готовність випускників (учителів музики та хормейстерів) до наступної професійної діяльності.

В НН інституті культури і мистецтв в навчальних хорових колективах здійснено різне акцентування їхньої діяльності. Якщо капела надавала взірць виконання складних творів для мішаного складу, Жіночий хор, не припиняючи роботи з підвищення рівня виконавської майстерності, більше уваги приділяв самостійній роботі студентів і розвитку їхніх хормейстерських умінь і навичок. Як показує практика, таке взаємне доповнення специфічних сторін діяльності є досить ефективним і виправданим. У результаті спостерігається досить високий рівень спонукального мотиву до навчання в учасників обох хорових колективів.

Література:

1. Алтухова А.В., Ростовцева Н.С. Можливості використання дистанційного навчання у підготовці майбутніх вчителів образотворчого мистецтва. *Theory and practice of science: key aspects. Scientific collection «interconf»*. 2021. № 58. Р. 21–22.
2. Галацин К.О., Фещук А.М. Мотивація магістрів технічних спеціальностей до оволодіння іншомовною науковою комунікацією. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. Одеса : Гельветика, 2021. Вип. 4. Ч. 1. С. 57–64.
3. Гарбуз Т.В., Потапчук Т.В. Вокально-хорова робота в процесі підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва в сучасній вищій школі. *Педагогічний часопис Волині*. 2017. № 1 (4). С. 56–61.
4. Головачук Т.І., Адамова І.З. Дистанційне навчання: сучасний погляд на переваги та проблеми. *Витоки педагогічної майстерності*. 2012. Вип. 10. С. 3–6.
5. Заболотний І.П. Основи хорознавства. Суми : Мрія-1, 2006. 186 с.
6. Качуринець Л.В. Віртуальний хор як необхідний педагогічний досвід в умовах дистанційного навчання. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2020. Вип. 34. Том 3. С. 211–218.
7. Марач О.М., Шурдак М.І. Хорознавство з методикою викладання : методичні рекомендації та тестові завдання для самостійної роботи здобувачів вищої освіти спеціальності 025 «Музичне мистецтво» / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2022. Ч. 1. С. 33.
8. Мартинюк Т.В. Навчальний хор педагогічного університету у дзеркалі наукової концепції академіка Анатолія Авдієвського. *Педагогічна освіта: теорія і практика : збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 22 (1-2017) Ч. 2. С. 73–79.
9. Пухальський Т.Д., Кузів М.П. Особливості організації дистанційного навчання у вокально-хоровій підготовці майбутніх учителів музичного мистецтва. *Молодь і ринок : науковий журнал*. Дрогобич, 2022. № 6 (204). С. 99–104.

References:

1. Altukhova A.V., Rostovtseva N.S. (2021) Mozhylyvosti vykorystannia dystantsiinoho navchannia u pidhotovtsi maibutnykh vchyteliv obrazotvorchoho mystetstva. [Possibilities of using distance learning in the training of future teachers of fine arts]. Theory and practice of science: key aspects. Scientific collection «interconf», № 58. Rome, Italy, 21–22. 05, pp. 97–102 [in Ukrainian].
2. Halatsyn K.O., Feshchuk A.M. (2021) Motyvatsiia mahistriv tekhnichnykh spetsialnostei do ovolodinnia inshomovnoiu naukovoiu komunikatsiieiu [Motivation of masters of technical specialties to master foreign language scientific communication]. Akademichni studii. Seriia «Pedahohika», Vyp. 4, ch. 1, Vydavnychi dim Helvetyka – Helvetica Publishing House, Odesa. pp. 57–64 [in Ukrainian].

3. Harbuz T.V., Potapchuk T.V. (2017) Vokalno-khorova robota v protsesi pidhotovky maibutnikh vchyteliv muzychnoho mystetstva v suchasni vyshchii shkoli. [Vocal and choral work in the process of training future music teachers in modern higher education]. Pedagogichnyi chasopys Volyni – Pedagogical journal of Volyn. №1(4). pp. 56–61 [in Ukrainian].
4. Holovachuk T.I., Adamova I.Z. (2012) Dystantsiine navchannia: suchasnyi pohliad na perevahy ta problemy. [Distance learning: a modern view of advantages and problems]. Vytoky pedagogichnoi maisternosti : naukovyi zhurnal – Origins of pedagogical skill: scientific journal. Vyp. 10. pp. 3–6 [in Ukrainian].
5. Zabolotnyi I.P. (2006) Osnovy khoroznavstva. [Fundamentals of Chorology] Sumy. Mriia-1 – Dream-1, pp. 186 [in Ukrainian].
6. Kachurynets L.V. (2020) Virtualnyi khor yak neobkhidnyi pedagogichnyi dosvid v umovakh dystantsiinoho navchannia. [Virtual choir as a necessary pedagogical experience in the conditions of distance learning]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: Mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedagogichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Vydavnychi dim Helvetyka – Current issues of humanitarian sciences: Interuniversity collection of scientific works of young scientists of Ivan Franko Drohobyt'sk State Pedagogical University. Helvetica Publishing House. Vypusk 34. Tom 3. pp. 211–218 [in Ukrainian].
7. Marach O.M., Shurdak M.I. (2022) Khoroznavstvo z metodykoiu vykladannia. Chastyna 1 : Metodychni rekomendatsii ta testovi zavdannia dlia samostiinoi roboty zdobuvachiv vyshchoi osvity spetsialnosti 025 muzychne mystetstvo. [Choir studies with teaching methods. Part 1: Methodological recommendations and test tasks for the independent work of applicants of higher education, specialty 025 musical art]. Volynskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky – Volyn National University named after Lesya Ukrainka. Lutsk : elektronne vydannia. P. 33 [in Ukrainian].
8. Martyniuk T.V. (2017) Navchalnyi khor pedagogichnoho universytetu u dzerkali naukovo kontseptsii akademika Anatoliia Avdiievskoho. [Educational Choir of the Pedagogical University in the Mirror of Academician Anatoly Avdievsky's Scientific Concept]. Pedagogichna osvita: teoriia i praktyka. Zbirnyk naukovykh prats – Pedagogical education: theory and practice. Collection of scientific works. Vypusk 22 (1-2017) Chastyna2, Kamianets-Podilskyi. pp. 73–79 [in Ukrainian].
9. Pukhalskyi T.D., Kuziv M.P. (2022) Osoblyvosti orhanizatsii dystantsiinoho navchannia u vokalno-khorovii pidhotovtsi maibutnikh uchyteliv muzychnoho mystetstva. [Peculiarities of distance learning organization in vocal and choral training of future music teachers]. Molod i rynek: naukovyi zhurnal – Youth and the market: scientific journal. № 6 (204), Drohobych. pp. 99–104 [in Ukrainian].